

Тетяна ГРИГОР'ЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
(Київ, Україна), grygorieva@ukma.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-311-214X>

Творення «пам'яті» про Хотин-1621 у київських церковних текстах і козацьких літописах XVII – початку XVIII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.154>

УДК: 94:27-283(477)«16/17»

Анотація. Мета статті – дослідити представлення козацької участі у Хотинській кампанії 1621 р. у творах київських церковних авторів та козацьких літописців XVII – початку XVIII ст., спираючись на методологію дискурс-аналізу. **Наукова новизна.** Київські православні церковники, а пізніше козацькі літописці, які були творцями історичної пам'яті про участь козацького війська у Хотинській війні 1621 р., цілком оригінально представляли цей сюжет порівняно з іншими річпосполитськими авторами. Так, на відміну від останніх, вони зображували козацьке військо не помічниками, хай і доблесними, шляхетської армії на чолі з великим литовським гетьманом Яном Каролем Ходкевичем, а чільними оборонцями Хотина, єдино завдяки яким Річ Посполита встояла під натиском османського війська. Разом із тим, представлення «козацької звитяги» у цих творах змінювало свої змістові акценти впродовж XVII ст. **Висновки.** Первинний сплеск у 1620-х рр. у текстах київських церковних авторів, які підкреслювали православну ідентичність козаків, відбувся в контексті боротьби за визнання королем висвяченої єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р. православної ієрархії. Після визнання її новим монархом Владиславом IV у 1632 р. сюжет про Хотинську війну і про роль у ній запорозького козацтва загалом зник зі знакових київських текстів аж до 1670-х рр. Відродження «пам'яті» про Хотинську війну відбулося знову ж у колі церковних авторів (Галатовський, Софонович), котрі, утім, не спиралися на тексти зразка 1620-х рр. Їхні мотиви уславлення козацької звитяги під Хотином були іншими – протиставити гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, «переможця турків», гетьманові П.Дорошенку, що визнав османську протекцію. Надалі саме текст Софоновича буде відрефлектований у козацьких літописах кінця XVII – початку XVIII ст. Слідом за Софоновичем автори твердили, що вирішальну роль у відступі османського війська відіграли нічні козацькі атаки – практика, сумнівна як на вояцькі звичаї, проте цілком достойна, якщо звернутися до біблійних алюзій. Саме на цю домінуючу інтерпретативну рамку орієнтуватиметься й С.Величко, попри те, що, прописуючи сюжет Хотинської кампанії, фактографічно він спирався на тексти католицьких авторів.

Ключові слова: Хотинська війна, київські церковні автори, козацькі літописи, історична пам'ять.

Хотинська кампанія 1621 р., коли Річ Посполита вистояла проти турецької потуги султана Османа II, здобула широкий резонанс. Численні друки переповідали хід подій прозою та віршем, прославляючи міць річпосполитського й козацького війська. Уже найперші «щоденники» та памфлети, опубліковані в Речі Посполитій по свіжих слідах подій, засвідчували серйозний внесок козацтва в успіх оборони Хотинської

фортеці¹. Проте, визнаючи козацьку доблесть, такі джерела все ж призначали козакам ролі другого плану, зображуючи їх як помічників головних героїв – шляхетства на чолі з гетьманом Яном Каролем Ходкевичем та королевичем Владиславом. Своєю чергою, козацтво практично відразу після кампанії проголосило себе чільними оборонцями Хотина. У «кондиціях», переданих королівським комісарам, що їх король вислав до Києва на переговори з козаками у січні 1622 р., останні прямо заявили, що їхній вагомий внесок у «Хотинську перемогу» не було належно поціновано, адже «іншому війську» й лісовчикам уже заплатили, хоч «інші мало що робили або ж нічого»².

Надалі саме вибір головних героїв-оборонців Хотина (шляхетське чи козацьке військо, Петро Конашевич-Сагайдачний чи Ян Кароль Ходкевич або ж королевич Владислав) є тією ключовою характеристикою, якою різняться твори, що виходили з-під пера православних церковників, а пізніше – козацьких літописців, та інших річпосполитських авторів. Таким чином, вони долучалися до творення різних версій «пам'яті» про оборону Хотинської фортеці. У цій статті ми зосередимося на творах, які впродовж XVII ст. наголошували саме на «козацькій звитязі» під Хотином, та простежимо їх динаміку і трансформації у змістовому наповненні.

Як відомо, після завершення Хотинської кампанії, окрім збільшення платні, козаки, очолювані гетьманом П.Конашевичем-Сагайдачним, наполягали на визнанні висвяченої 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархії. Збільшення платні стало би матеріальним відшкодуванням втрат, а визнання православної ієрархії підтвердило б престиж козацтва та його образ «захисників віри» – вагому чесноту для тогочасної вояцької спільноти. Однак козацькі посольства на сейми 1623, 1624 і 1625 рр.³ не досягли відчутного успіху ані у справі визнання православної ієрархії, ані в розширенні станових прав. Оскільки спроби одержати королівську подяку за службу тривали роками, а питання віри (прав «грецької релігії») перетворилося на постійний пункт у петиціях до влади, це скріпило союз козацтва з невизнаною королею православною церквою. Позаяк козацька доблесть слугувала основним доказом, що православні ієрархи, висвячені відразу після розгрому османцями річпосполитського війська під Цецорою (1620 р.), зовсім не є «султановими шпигунами», натомість вірними підданими короля Речі Посполитої, цілком логічно, що київські книжники першими долучилися до творення пам'яті про козацьку звитязу під Хотином. Саме вони концептуалізували образ козаків і як ключових героїв в обороні фортеці, і як християнське (передусім, православне) воїнство з достойним «історичним паспортом». Такий образ постає зі сторінок «Палінодії» Захарії (Копистенського), а головне – у публіцистиці Йова (Борецького) та у віршах Касіяна (Саковича).

¹ *Zbigniewski P.* Adversaria albo terminata sprawy wojennej, która się toczyła w wołoskiej ziemi z tureckim cesarzem w roku terażniejszym 1621. – В.м., 1621; *Ostrorog J.* Wojna wołoska od cesarza tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania [...] Zygmunta Trzeciego [...] króla, roku Bozego 1621 do [...] p. Piotra ze Bnina Opalinskiego. – W Poznaniu, 1622 (обидва твори в повному обсязі передруковано: *Пamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego* / Wyd. Ż.Pauli. – Kraków, 1853. – S.17–39, 43–64); *Posel z Wołoch z obozu polskiego.* – Kraków, 1621; *Paszkowski M.* Chorągiew Sauromacka w Wołoszech. – В.м., 1621; *Bojanowski J.* Naumachia Khotynska Wielm. Pana Jegomości Pana Mikołaja Sieniawskiego Krayczego Kor. najpierwszego kommissarza woiennego na expedycey walney przeciwko Turkom w Wołoszech r. 1621. – Jarosław, 1622; *Zimorowić B.* Pamiętka wojny Tureckiej w roku 1621 od polskiego narodu podniesionej i szczęśliwie za łaską i dobrodziejstwem miłego Boga dokonanej. – В.м., 1623 (твір видано: *Idem.* *Utwory młodzieńcze* / Wyd. R.Krzywy. – Warszawa, 2016. – S.86–127; частину його передруковано: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // *Записки НТШ.* – Т.СXLIX. – Л., 1928. – С.154–160).

² Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В.Брехуненко, Ю.Мицик, В.Щербак. – К., 2016. – С.218–222.

³ Див.: *Легатія Війська Запорозького на сейм, січень 1625 р.* // Там само. – С.255–256.

Створена орієнтовно 1621 рр. «Палінодія» Копистенського, майбутнього архимандрита Києво-Печерського монастиря, мала на меті ствердити особливий статус «руської» церкви та продемонструвати її переваги над унійною. Одним з аргументів на користь цієї тези слугувало й те, що Бог обрав саме православних воїнів – козаків, аби врятувати Річ Посполиту від османського нашествия. Копистенський наголошував на тому, що султан особисто очолив величезне військо, котре намірилося підкорити Річ Посполиту, однак «Божа поміч» дозволила козакам урятувати Батьківщину:

«Як там напрод сам Бог з свого великого милосердия крoлевство и войско Полское заховал, а заступ и оборону тую войском Росским козакам выставил! Тое-то есть войско и той-то народ, который веру оную за Володимера, от Греков принятую, держит, и который в послушенстве и благословении патриархи вселенского, архиепископа Константинопольского, статечне трвает! А не выставил Бог униятов-отступников, крoлевства Лядского турбаторов, а наших преследовников и мучителей! Были там за помочю Божою на той войне под Хотинем своим обозом козаки, живим и движуемся муром и баштами оборонными! Весь свет и правое риццество ведает сведоцтво, як они там мужне, преважне и риццерско поступовали, як найсиленейшим и найквалтовнейшим Турецким штурмом отпор валечный давали, и вытдерживали, так иж цесарь, не доказавши своих замыслов, зо встидом отступить мусел»⁴.

Копистенський був першим, хто прямо заявив: козаки не просто допомогли шляхетському війську, а лише їхня підмога і врятувала Корону від поразки. Зображення козаків як захисників Батьківщини, чий «лицарський» статус не підлягає сумніву, можна було, з одного боку, потрактувати за підтримку козацьких вимог тих привілеїв, належних людям «лицарського», шляхетського стану, а з іншого боку, це виглядало як нагадування, що оборонцем православної церкви є законне військо, чю звитяжність визнав «весь світ». Нарешті, називаючи козаків «росскими» та підкреслюючи, що це те саме воїнство, і той самий народ, який дотримується віри, прийнятої ще за князя Володимира, Копистенський рішуче наголошував на належності козацтва до «стародавнього народу руського», чий корінь сягає Русі. Досі православні книжники, нав'язуючись до киево-руської спадщини, зокрема до діянь князя Володимира Святославича⁵, зараховували у число «стародавнього народу руського» лише православний клір, шляхту й міщан⁶. У підсумку, у «Палінодії» козаки постають і як представники «стародавнього народу руського», і як легітимні лицарі, котрих єдиних належить славити за подолання «турків». Тож їхня перемога являла собою те Боже знамення, що демонструвало перевагу православ'я над іншими християнськими конфесіями: уніатами (що їх Бог «не обрав»), а непрямо – і над католиками, котрі самотужки не спромоглися врятувати Корону.

Ключові характеристики козацтва, запропоновані Копистенським, добре резонують із публіцистичною «Протестацією» Йова (Борецького) 1621 р. Автор теж акцентував увагу на православ'ї козаків як начебто слуг руських князів ще з IX–X ст.⁷ Так, оповідаючи

⁴ Палинодия. Сочинение Захарии Копыстенского, 1621 г. // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Т.4. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1878. – С.1110–1111.

⁵ *Szym F.* History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing. – Cambridge, Mass., 1988; *Плохий С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015. – С.209–211.

⁶ *Плохий С.* Наливайкова віра: козацтво і релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С.215–217.

⁷ Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / Редкол. В.І.Шинкарук та ін. – К., 1988. – С.323.

про морські походи козацького війська на чолі з самим князем Олегом, який «штурмував Константинополь», Борецький проводив прозору паралель із морськими виправами козаків на османські землі, що, як відомо, теж сягали колишнього Константинополя/Стамбула⁸. Але тепер, ідучи на море, – вів він далі, – козаки спершу моляться і проголошують, що простують на війну з невірними «за християнську віру» та заради визволення невольників, а здобич свою жертвують «на церкву, монастирі та шпиталі»⁹.

У 1622 р. приводом уславити героїчні діяння гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного стала його смерть. Серед «звитязтв» небіжчика очікуване місце зайняв його внесок у «Хотинську перемогу». Хоча він і не поліг безпосередньо під Хотином, однак перед облогою був тяжко поранений, і це давало підстави поєднати його смерть із Хотинською кампанією. Труд належно уславити Сагайдачного взяв на себе ректор київської братської школи Касіян (Сакович)¹⁰. Вихваляючи того за мужність, він порівнював його з вождем спартанців Леонідом, який виступив проти перського царя Ксеркса. Наслідуючи логіку епічних поем, Сакович підкреслював, що військо «героїв» було чисельно малим, зате демонструвало неабияку ефективність, а різниця з сюжетом про Леоніда полягала в тому, що той вів за собою 300 спартанців, а Сагайдачний – 600 козаків. За Саковичем, дорогу османському султанові заступили дві сили – шляхетська й козацька: «В Запорозькому коші він хотів поснідати, / А в обозі у ляхів мислив пообідати». Власне, уже з цієї градації ставало ясно, що козаки перебували «на передовій», а «ляхи» – позаду, за козацькими спинами. Далі Сакович оповідав, що «турки», хоч їх і було шестеро більше, стрімголов тікали від козаків, із чого випливало, ніби полякам навіть не довелося вступити в битву:

«Але Бог йому подав силу на звитязство,
Військо наше надихнув на лихе поганство.
Хоч було їх у шість крат, прудко утікали
Перед нашими вони – сильно притирали,
І сніданок, і обід разом подаючи,
А вечеряти на честь до Плютона шлючи!
Те не кожен захотів, не бажав чекати,
Хоч не радий, а назад кинувсь одступати.
Так козацьку поганин звідав добре силу,
Що лихі його вуста позаоч блюзнили»¹¹.

Те, що топос перемоги козацького православного лицарства був особливо затребуваний саме київськими церковниками, і власне в контексті боротьби за визнання королем православної ієрархії, видно з того, що літописи, складені за межами Києва, у своїх повідомленнях про участь козацтва у Хотинській війні не виявляли жодних сентиментів щодо козацької «руської» чи православної ідентичності. Наприклад, в «Острозькому літописці» таке повідомлення вкладається в одне речення: «1621.

⁸ Про козацькі морські походи на османські землі в перших декадах XVII ст. див.: *Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno: Nuova Serie.* – 81/1. – 2001. – P.35–49.

⁹ Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – С.323.

¹⁰ Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Відп. ред. В.С.Брюховецький; наук. ред., упор. З.І.Хижняк; рец. Н.М.Яковенко. – К., 2001. – С.471–472.

¹¹ *Сакович К.* Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. / Упор. В.Крекотень, В.Колосова. – К., 1978. – С.220.

Козаки запорозької вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо крелевич мів поле ставити з цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотиним»¹².

Разом із тим уявлення, що козаки були єдиними переможцями «турків», сягнуло далеко за межі Києва. Так, у Львівському літописі згадується, ніби гетьман Жулкевський програв «у Волосіх» (себто під Цецорою), адже знехтував важливістю козацької допомоги, мовлячи «Не хочу я з Грицями воевати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти»¹³. Коли ж наступного разу король визнав помилку та закликав на допомогу Сагайдачного й козацьке військо, то «турків» удалося перемогти. На думку автора, ключем до успіху тут стало те, що монарх згодився вважати козаків «лицарським» станом, ба навіть довірив свого сина – крелевича Владислава – опіці Сагайдачного:

«1620. Крелевич Владислав бул ве Львові, коли до Волох їхал, бо чекал на Сагайдачного, гетьмана козацького, бо коли бул у Варшаві у кроля, і кроль ему мовил: «Ото я на твою опіку посилаю сина моего». І коли виїждчал зе Львова с кам'яниці арцибіскупії, Сагайдачний у ворот стоял і поклонилс ему, а он руку ему положил на голові і мовил так: «Взявши на помоч господа бога, ото я з вами сміле іду противко неприятелем нашим». І так за помочю божиєю а за стараннем козацьким сталося, где видячи старання їх сам признал їм рицерство, і отримали звиязтво великое. В той час Сагайдачний спосродку турков, беручи по одному, водил до свого обозу. Там его пострілено, і умер, а в Києві лежить тіло его»¹⁴.

З якихось причин автор Львівського літопису сплутав хронологію подій: Хотинську кампанію («Турчин под Хотиням бул») вірно датовано 1621 р., а козацьке «звизятство» хибно значиться під 1620 – роком розгромної поразки під Цецорою. Важливо, проте, що львівський автор, як і його київські однодумці, зображував козаків як єдиних «переможців». Це враження підсилює коротка ремарка літописця, що в той час, як козаки перемагали «турків», посполите рушення просто стояло піді Львовом: «Того ж року посполитое рушение було, стоял обуз под Львовом, і король сам бул во Львові»¹⁵.

Поза тим, слава козаків як оборонців Хотина не гриміла довго. Уже наступного десятиліття, у 1630-х рр., козацький образ у київському дискурсі виглядав інакше. На той час політична ситуація драматично змінилася: у 1632 р. новий король Владислав IV визнав православну ієрархію й затвердив обрання Петра (Могили) київським митрополитом. Здобувши легальний статус, київські церковники почали демонструвати свою лояльність королю, а тому відмежувалися від «православного воїнства», яке скомпрометувало себе повстаннями проти королівської влади (зокрема в 1625 р. Марка Жмайла, а в 1630 р. Тараса Трясила). Більш того, упродовж 1620 – на початку 1630-х рр. козаки рішуче втручались у суто церковні справи (в перемовини з уніатами та церковні собори)¹⁶. Це посилювало мотивацію дистанціюватися від неконтрольованого союзника¹⁷. Тож показово, що в резонансному польськомовному «Патериконі» Сильвестра (Косова) 1635 р. згадку про висвячення Йова (Борецького) київським

¹² Бевзо О. «Львівський літопис» і «Острозький літописець»: Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С.135.

¹³ Там само. – С.104.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С.105.

¹⁶ Пляхій С. Наливайкова віра: козацтво і релігія в ранньомодерній Україні. – С.165–192.

¹⁷ Див. докл.: Яковенко Н. Кого топчуть коні звизятного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «Maiiores Wiszniewiecciorum» // Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.315–340; Її ж. Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venientis Kioiviam» 1646 р.) // Там само. – С.293–308.

митрополитом супроводжує фраза, нібито це сталося «за згодою святої пам'яті короля Сигізмунда III»¹⁸. Вигадана тут «згода» перекреслювала участь у висвяченні козацтва, хоч насправді саме воно відіграло у цій події ключову роль. Виходило, що коли не було конфлікту з королем і законом, то, очевидно, не було потреби в козацькій допомозі, тож православні книжники відтепер не мусили плекати пам'ять про козацьку героїку.

У такому контексті було «забуто» і про роль козаків під Хотиним. Показовим свідченням цього став один із текстів самого Могили – «Сказання про мощі Йоана Сочавського». Козаки тут постають у доволі несподіваному ракурсі. Згадуючи Хотинську кампанію, Могила створює їм виразно компрометуючу репутацію. Це зроблено за рахунок ремарки про те, що, ідучи «проти нечестивих» під Хотин, вони звернули до «сочавського граду», аби розграбувати його, і для врятування міста знадобилися чудотворні мощі великомученика Йоана¹⁹. Така оцінка козацьких заслуг у Хотинській кампанії звучить неочікувано ще й тому, що сам Могила, як уважають, був її учасником (про це згадується у присвячених йому панегіриках²⁰), а отже мав нагоду бачити навч козацький внесок в оборону Хотина.

Паралельно відбувалась і корекція киево-руського «історичного паспорта» козаків у наративах київських церковних авторів могилянської доби. На це, зокрема, натрапляємо в написаному у 1630-х рр. Густинському літописі – важливій осі формування історичного наративу «православного народу руського». Автор пам'ятки не викреслював козаків із давньої історії Русі, принагідно зараховуючи їх до «руського народу», але замість оповіді про козацькі походи на греків при боці руських князів подавав лише одноразову згадку про їхні «брани [...] з Греки, а потом Половци [...] и межи собою»²¹. Питання ж походження козацтва розкривалося в окремій критичній главі «Про козаків», і зводилося воно до туманної згадки про першопредка-вождя на ім'я Козак. Отож, як бачимо, уже за могилянської доби козаки втратили вишукане історичне реноме християнського воїнства, яке поставало з-під пера Копистенського, Саковича й Борецького.

Поодиноким свідченням пам'яті про козацьку звияту під Хотиним залишився пом'яник Михайлівського Золотоверхого монастиря. У нього, започаткованого наприкінці XVI та веденого впродовж XVII ст., було внесено ім'я гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного з розлогою похвалою о «многих знаменитых послугах и звиязствах»²². Очевидно, цей запис зробили з санкції самого Йова (Борецького), котрий резидував у тому ж монастирі й за кілька років до поставлення на митрополію став його ігуменом. Через майже півстоліття той-таки Михайлівський монастир став місцем відродження пам'яті про звияту козаків під Хотиним. Мова про «Кройніку з літописців стародавніх» (1673 р.), присвячену історії Русі від прадавніх часів ігумена обителі Феодосія (Софоновича). Складовою цього твору була «Кройніка о землі Полской», де оповідалося про події від перших королів до падіння Кам'янця 1672 р., включно з діяннями сучасного Софоновичу гетьмана Петра Дорошенка.

¹⁸ Сінкевич Н. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. – К., 2013. – С.605.

¹⁹ Могила П. Сказання М. Петра Могили о чудесах от мощей св. Иоанна Сочавского // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – №3. – С.77–78.

²⁰ «Nie tu Chocim, Piętrze, lub turecka Bellona / Nie tu i Ottomańska szabla zajuszona! / Jużeś przestał pałaszem Bisurmańska łąbicę / Głaskać, bystrym Dunajem onych poić krzcięc. / Jużeś czołem uderzył gniewliwej Bellonie / – Zbroje, konie, kopije u siebie na stronie» (див.: Mnemosyne sławy pracy trudow [...] Piotra Mohiły [...] Na pożądany onego wiadz do Kiowa od studentow gymnasium w Bractwie Kiowskim [...]. – К., 1633. – Арк.[12]).

²¹ Див.: Затилук Я.В. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р., Київ, НАУКМА, 14–16 жовт. 2010 р. / Ред.-упор. Н.Яковенко. – К., 2011. – С.121–122.

²² Витте Е.И. Древний помяник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.XVII. – Вып.1. – Отд.III. – К., 1903. – С.3–76.

У своєму тексті автор не заторкував питання про походження козацтва, однак він став чи не першим церковним письменником, котрий присвятив їхнім діям докладну увагу. Сам він писав, що його хроніка «з историков польских вкратце собранная», однак використані ним джерела (твори А.Гваньїні, М. та Й. Бельських)²³ домінували лише до опису початку правління короля Сигізмунда III. Далі змістове наповнення «Кройніки...» кардинально змінилося. Якщо досі це переважно «історія королів», то у змалюванні подій від кінця XVI ст. головними героями виступали вже православні ієрархи та козаки. Така авторська стратегія видається цілком логічною, коли ми зважимо на те, що за стінами монастирської келії, в якій писалася «Кройніка...», вирували війни, призвідниками яких були якраз козаки. Тепер від них, а не від шляхти й короля, як колись за Петра (Могили), залежала доля церкви.

Докладна розробка у «Кройніці...» козацької історії під Хотиним цілком могла слугувати як тло для рефлексій Софоновича з приводу сучасних йому подій. Розгортаючи оповідь про перемогу над османцями «славного» гетьмана П.Сагайдачного, михайлівський ігумен виражав обурення діями сучасного йому гетьмана П.Дорошенка, котрий визнав протекцію султана. Сама хроніка створювалась у розпал війни Речі Посполитої з Османською імперією 1672–1676 рр., коли турки рушили на захист «санджаку» Дорошенка, а київські церковні ієрархи небезпідставно побоювалися за долю самого Києва та київських святинь²⁴. Союз Дорошенка з османцями злісно ганив чернігівський єпископ і місцеблюститель київської митрополічної кафедри Лазар (Баранович), близький приятель Софоновича²⁵. Обидва вони разом із лаврським архимандритом Інокентієм (Гізелем) направляли з 1672 р. до Москви панічні заклики дати відсіч «невірним». Політичні погляди Софоновича промовисто виражало завершення «Кройніки...». Читачеві давалося зрозуміти, що саме через Дорошенка «турки» взяли «непрístupний» Кам'янець, який доти не спромігся взяти навіть завойовник Русі хан Батий. Відповідно, уміщений вище опис перемоги над османцями гетьмана Сагайдачного виопуклював звироднілість політики Дорошенка.

Слід відзначити, що, прописуючи сюжет 1621 р., Софонович жодним чином не спирався на тексти київських авторів з оточення Борецького. Ось як виглядає розповідь про козацтво під Хотиним:

«Того ж року [1621] цесар турецький Османь поднесь воину против Коронѣ Полскои. Крол Жигмунтъ послал с[и]на своего, королевича Владислава, против турка з воискомъ, самъ з посполитым рушенемъ остался, збираючи болшее воиско. Владиславъ, кролевичъ, переправившись за Днепръ, стал под Хотѣнемъ у Волоскои земли и окопався. Црѣь самъ турецький, маючи воиска девяткромъ сто тысячеи, ишол до Волохъ через Дунаи, воиско его переправлялося сорокъ дней и сорокъ ночіи. Вперед пришол Каракашъ-баша и дал битву полякомъ под Хотѣнемъ, в которои битвѣ згинуло турковъ четьрнатцат тысячеи. Тымъ часом пришол и самъ црѣь турецький. Натягло тежъ и казацкое воиско з гетманом Сагоидачным. Поляки розне подездами, герцами и чатами урывали воиска турецький, а казаки вночи тихо пробилися аж до самого ц[а]ря турецького намету. Ц[а]рь перестрашеннии з намету утеклъ, тымъ часом козаки много турковъ позабивали, зачим стривожилс барзо и ц[а]рь, и все его воиско. Почюли тежъ, же и крол самъ з великим воискомъ уже до Льова пришол и идеть противъ турковъ, отколь в туркахъ болше прибыло тривоги.

²³ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передм., комент. Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – К., 1992. – С.26–27.

²⁴ Див. короткий огляд: *Когут 3*. Вплив політики на Інокентія Гізеля та видання київського «Синопису»: нове осмислення // *Інокентій Гізель*. Вибрані твори: У 3 т., 4 кн. / Ред. Л.М.Довга. – Т.ІІІ. – К.; Л., 2010. – С.21–25.

²⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.9.

До того стал голод великий в воиску турецком, шмат хлѣба куповали по червонному золотому, бо где пошли на здобыч хлѣба, всюды их воиска полский и казацкий громили и побивали. Для того ц[а]рь турецкий учинил з королем Жигмунтомъ примире вѣчное. I вернувся ц[а]рь турецкий назад, а крол и воиска полский з веселемъ отошли до Полскои, хвалячи Б[о]га. Турковъ пропало воиною и голодомъ пятькратъ сто тысячей. За што розгнѣвавшись, панове турецкий ц[а]ря Османа тятивою удавили, а стрия его посадили на царствѣ. Такъ, шукаючи чужого, Османъ свое з душею згубил навеки»²⁶.

Залишається не вповні ясним, на основі чого Софонович сконструював свою версію оповіді про Хотинську війну 1621 р. Автор найповнішого дослідження «Кройніки...» Ю.Мицик вважає, що джерелом для опису подій 1582–1639 рр. міг слугувати якийсь незбережений до сьогодні козацький літопис, що його він називає Традиційним²⁷. Однак структура та змістове наповнення повідомлення 1621 р. наштотвують на думку, що Софонович тут міг орієнтуватися не на історичний, а на поетичний твір. По-перше, він із повним літературним розмахом демонструє небезпеку, яка нібито загрожувала Речі Посполитій, оцінюючи військо «турецького царя» в 900 тис. вояків, а також указує про його переправлення через Дунай «сорок днів і сорок ночей»²⁸. У такій тривалості вгадується біблійна алюзія на час Божого випробування. Наприклад, саме сорок днів і сорок ночей ішов дощ за Великого потопу. Стільки ж часу пророк Мойсей провів на горі Синай, очікуючи на скрижалі з Божими заповідями, а Сатана спокушав Ісуса в пустелі. Згадка про чисельність османського війська, схоже, має інакшу природу. Наголос на грандіозній чисельності султанової армії є топосом, який мандрує по різних «історіях» та «щоденниках», однак жоден із попередніх авторів не називав числа в 900 тис.²⁹ У друкованих творах воно зустрічається лише один раз – у віршованій поемі Яна Рудоміни Дусяцького «Правдивий щоденник кампанії Польської корони та Великого князівства Литовського проти турецького імператора Османа»³⁰. Подаючи нереалістично велику кількість у 900 тис. вояків, обидва (і Рудоміна, і Софонович) підкреслювали, що султан повів на Річ Посполиту настільки великі сили, які лише може змалювати людська уява. Взірцем же для такого образу цілком могли послужити описи греко-перських воєн. Так, за Ксенофонтом перське військо з 900 тис. воїнів вів «цар» Артаксеркс проти свого молодшого брата Кіра³¹.

Ще однією оригінальною деталлю повідомлення Софоновича стала згадка про те, що перший бій шляхетському війську дав будинський паша Каракаш Мегмед. Інші джерела одноставні в тому, що його загін підійшов під Хотин аж у середині вересня,

²⁶ Там само. – С.225–226.

²⁷ Там само. – С.27.

²⁸ Там само. – С.225.

²⁹ До цього часу немає ґрунтовних досліджень чисельності османського війська в 1621 р. П.Сас, аналізуючи доробок польської історіографії, оцінює турецькі сили під Хотиним у 110 тис., а разом із загонами волоського господаря та кримського хана – у 150–160 тис. (див.: *Сас П.М.* Хотинська війна 1621 року. – Біла Церква, 2012. – С.237–240). У цілому така оцінка лише незначною мірою суперечить підрахункам турецьких дослідників, котрі вивчали проблему чисельності війська на основі реєстрів видатків імперської скарбниці, що дійшли до нашого часу у фрагментарному вигляді. За твердженням Р.Мерфі, який у своїх міркуваннях спирається на такі підрахунки, потенційна потужність османського війська тимаріотів станом на 1630 р. складала близько 106 тис., а яничарського – до 40 тис. Однак число вояків, котрі брали участь у воєнних кампаніях, було незрівнянно меншим – від 50 до 80 тис. тимаріотів. Збережені ж дані про участь яничарського війська в кампанії 1624 р. вказують на 26 тис. (див.: *Murphey R.* Ottoman Warfare 1500–1700. – Rutgers University Press, 1999. – P.40–41, 47).

³⁰ *Diariusz prawdziwy expedicyey Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewsk. Przeciw Osmanowi Cesarzowi Turckiemu w Roku 1621. Pod Chocimem w Wołoszech Fortunnie odprawioney. Fridrych Warzuchtig Bawarczyk Zoldath ubogi będąc przytomny opisał.* – В.м., 1640 (без пагінації).

³¹ *Ксенофонт.* Анабасис / Пер. М.Максимова. – Москва, 2011. – С.27.

коли облога була у самому розпалі³². Для авторів щоденників та історій така послідовність подій мала особливе значення з огляду на конструювання лінії оповіді, адже участь паші в облозі зображували як останню надію султана на перемогу. Отож взірцем для Софоновича, котрий виніс сюжет про Каракаша Мегмеда на початок свого повідомлення, міг виступати текст, в якому хронологія та послідовність подій не мали принципового значення, іншими словами – поетичний твір, де виклад подій зумовлювали радше вимоги жанру.

Причин же того, що «турецький цар» відкинув думку про продовження війни та уклав «вічний мир» із королем Сигізмундом III, Софонович називав три: голод в османському таборі; чутки про те, що король уже готовий вирушити з-під Львова зі значною військовою підмогою; козацька нічна атака на турецький табір (вона буцімто стривожила все військо та була настільки успішною, що з намету тікав сам переляканий султан). Автори щоденників (Прокоп Збігневський, Ян Остророг, Якуб Собеський) також описували кількаразові козацькі нічні наскоки на османський табір, щоправда, за їхніми свідченнями, із намету втік не султан, а великий візир, що не применшувало ефекту цих несподіваних атак. Ставлення ж польських авторів до них було дуже різним – від щирого захоплення Прокопа Збігневського та Яна Остророга, котрі дивувалися багатству захопленої здобичі, до критичних ремарок Якуба Собеського, що вбачав у таких діях брак дисципліни серед козацького війська³³. Повідомлення ж Софоновича примітне тим, що він не просто «пригадав», як козаки громили супротивника не лише відкритим боем удень, але й уночі, а вперше зарахував козацькі нічні атаки до вирішальних передумов перемоги під Хотином. Така інтерпретація згодом здобуде неабияке визнання серед козацьких літописців, адже «пригадана» Софоновичем оповідь про звитягу отримала резонанс у козацькому середовищі.

Свідченням цього, зокрема, є те, що текст «Кройніки...» послужив фундаментом для козацьких *res gestae*. Однією з перших проб такої козацької «історії» (якщо не враховувати гіпотетичних «Традиційного» та «Уманського» літописів) був так званий літопис Дворецьких 1673–1675 рр., ініціативу створення котрого приписують або київському полковникові Василеві Дворецькому (у 1659–1668 рр.), або його синові київському судді Івану. В основі викладу подій від 1340 до 1673 рр. лежала переробка деяких повідомлень із «Кройніки...» Софоновича³⁴. Опис Хотинської війни тут вкладався в одне речення: «Року тысяча шестсот двадцят первого. Под Хотиням из турком война была знову». Однак важливо те, що згадку про цю баталію взагалі включено до твору, та в такий спосіб визнано її важливість для козацької історії.

Надалі сюжет про Хотин 1621 р. зробив більшу кар'єру в козацьких *res gestae*, адже він демонстрував козацьку звитягу у війнах із турками й татарами, а козацька протидія мусульманському світові являло собою одну з ключових тем у козацьких літописах³⁵. Черговою пробою створення *res gestae* стало «ядро» так званого Чернігівського літопису, що ввійшло до всіх відомих редакцій цієї пам'ятки XVIII ст. Появу цього тексту (в ньому описувалися події за 1597–1672 рр.) Ю.Мицик датує 1699–1703 рр.³⁶ Одним з основних його джерел була та сама «Кройніка о землі

³² Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Wyd. Ż.Pauli. – Kraków, 1853. – S.25, 52, 93, 145.

³³ Ibid. – S.27, 97, 149–150.

³⁴ Характеристике пам'ятки, огляд її джерел та археографічну публікацію див.: *Мицик Ю.* «Летописец Дворецких» – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники 1984 г. – Москва, 1984. – С.219–234.

³⁵ *Бовгира А.* Уявлення про «інших» в історичних нарративах Гетьманщини (кінець XVII–XVIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.18. – К., 2018. – С.356–362.

³⁶ *Мицик Ю.* Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – №4(10). – С.105–106.

Полскої» Софоновича, звідки відібрано й відредаговано великі текстові фрагменти включно з повідомленням про Хотинську війну 1621 р.³⁷

Утім остаточне оформлення хотинського сюжету з акцентом на нічних атаках як вирішальних для здобуття «козацької перемоги» відбулося в літописах Григорія Грабянки та Самійла Величка початку XVIII ст., що їх справедливо вважають концептуально довершеними пам'ятками козацького історієписання. Саме тут було запропоновано стрункий нарративний виклад героїчний діянь «козацького народу», де Хотин став однією з важливих складових.

Звернімося спершу до літопису Грабянки як до твору, особливо широко розповсюдженого в Гетьманщині. Одним із джерел його стала «Кройніка о землі Полскої»³⁸. Опис Хотинської звитяги Софоновичем міг підказати як сам сюжет, так і його інтерпретативну рамку. При тому Грабянка «актуалізував» події майже сторічної давнини, практично дослівно повторюючи слова присвяти Йоаникія (Галятовського) гетьманові Івану Самойловичу: «Коли б гетьман оцей запорозький Сагайдачний з козаками не вистояли проти турок і татар, то турки б в Росії та Польщі з церков і костьолів стайні для коней поробили»³⁹. Безпосереднє джерело опису Грабянкою подій 1621 р., як і джерело Софоновича, залишається невідомим. Проте ідейно в ньому поєднуються тези, трансльовані ще в текстах 1620-х рр. (що козаки були єдиними героями Хотина, котрі живим муром закрили шляхетське військо від османської загрози), із тезою Софоновича, згідно з якою ключову роль у здобутті перемоги відіграли нічні атаки на турецький табір. Також цей сюжет перегукується з біблійною оповіддю про порятунок Єрусалима від асирійців⁴⁰: «З поміччю божою, що оберігає християн від поганих, козаки застукали сонних турків, пробралися до їхнього становиська і цілу ніч рубали ворогів у їхніх наметах, а коли настав ранок, огляділися турки, побачили безліч своїх перебитими і доповіли про все царю своєму, серце у того заніміло від страху і він запросив миру у королеви-ча Владислава. І настав мир вічний»⁴¹.

Лейтмотив уславлення козаків як єдиних звитяжців Хотинської війни зберіг і Самійло Величко, хоча й використав цілком інші джерела. Позірно він взорувався винятково на «щоденник» бернардинця Мацея Титлевського, що вперше вийшов друком 1622 р. в Неаполі, а потому його було двічі перевидано в Іспанії, і пізніше включено до видання аналіз Цезаря Баронія Антонієм Бзовським та до «Historia Constantinopolitana»⁴². Як припускають, в основу цього твору ліг опублікований щоденник познанського воеводи Яна Остроґа⁴³.

³⁷ Там само. – С.109.

³⁸ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.36.

³⁹ Пор.: Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.30; Галятовский И. Скарбница потребная и пожитечная всему свету. – Новгород-Северский, 1676. – Л.[3].

⁴⁰ «Тож так говорить Господь про царя асирійського: Він не ввійде в це місто й стріли туди не пустить, не стане перед ним із щитом, ані не насипле проти нього валу. Тим самим шляхом, що прийшов, назад повернеться, а в місто це не ввійде, – слово Господнє. Я боронитиму це місто, я його врятую заради мене й заради Давида, мого слуги. Тієї ж ночі вийшов ангел Господній та й убив в асирійському таборі 185 000 чоловік. І як повставали вранці, аж ось самі мертві тіла. Зняв Санхериб, цар асирійський, табір та й відступив» (див.: Книга Пророка Ісайї 37:33–37).

⁴¹ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.29–30.

⁴² Tytlewski M. Narratio de praeliis gestis inter polonorum et turcam ab annis 1620&1621. – Neapoli, 1622; Historia Constantinopolitana Post avulsum a Carolo Magno Occidentem, Ad Nostra usq[ue] tempora deducta: Et Ex Variorum Historicorum collatione, ac ipsorum verbis formalibus repraesentata; Per Christophorum Besoldum, J.C. Eiusque pars prior, Seriem & res gestas continet Graecorum Imperatorum; Posterior vero, Regum atque Principum Turcicorum. – Argentorati, 1634. – P.1313–1336; Баґро С. Перелік історичних праць, літературних творів та документів, наведених у тексті // Величко С. Літопис / Відп. ред. Т.Таїрова-Яковлева, Г.Боряк. – К., 2020. – С.882.

⁴³ Ostrorog J. Woina woloska od cesarza tvreckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania [...] Zygmvnta Trzeciogo [...] króla, roku Bozego 1621 do [...] p. Piotra ze Bnina Opalinskiego. – W Poznaniu, 1622.

Коли порівнювати «щоденник» Титлевського з тогочасними польськомовними щоденниками, виданими в Речі Посполитій, то впадає у вічі, що саме тут участь козаків у кампанії висвітлено найдетальніше. Можливо, Величко скористався з цього твору випадково, адже той був йому доступним. Проте якщо текст Титлевського було обрано цілеспрямовано, годі й уявити кращий вибір, адже про козацький внесок у «Хотинську перемогу» йшлося якнайдетальніше, і згадки про козаків автор не оминав практично у жодному поденному записі. У чому Величко відступив від свого першовзірця, так це в тому, що до козацьких нічних атак 17 і 18 вересня він додав ще дві – 22 та 23 вересня⁴⁴ (в Титлевського записів під двома останніми датами немає зовсім). Вставляючи цей новий фрагмент між датами 26 і 27 вересня, Величко не вказав, з якого джерела доповнив текст Титлевського. Зіставлення показує, що опис цих нічних атак від 22 і 23 вересня – майже дослівне запозичення з опублікованого щоденника Яна Остророга, який також поширювався в рукописних копіях⁴⁵. Важливо, що хоч Величко повністю орієнтувався на тексти польських щоденників, але разом із тим він уже не піддавав сумніву ключову вагу нічних козацьких атак, і саме тому для нього видавалося принциповим не забути жодну з них. Принагідно описуючи нічні напади козаків, Величко лише двічі подавав їх із метою уславити козацьку доблесть – при описах Хотинської війни та оборони Чигирини проти османського війська в 1677 р.⁴⁶ У такий спосіб звичне ранньомодерне сприйняття будь-яких дій уночі як потаємних, а отже, негідних, здобувало в козацьких літописах початку XVIII ст. цілком нове прочитання. Якщо козаки виступають проти іновірного ворога, «нічна війна» не просто виправдана, але й славетна.

Нарешті, цілком оригінальним сюжетом у Величка стало змалювання вдячності королевича Владислава та короля Сигізмунда III гетьманові П.Конашевичу-Сагайдачному й всьому Війську Запорозькому за їхню звитяжність. Компонуючи цей нарис, присвячений «історії гетьманства Петра Сагайдачного», Величко, вірогідно, орієнтувався на віршований панегірик Касіяна (Саковича), на що вказує метафоричне висловлювання про загрозу від османського війська під Хотином: «Вийшедши же ѿнь, бѣсурманинь, тогда на християнь войною, аще і хвалилися ѿт гордости своєя, надѣючися на множество силъ своіх, в Войску Запорожскомъ снѣдаты, а в ѿбозѣ полскомъ ѿбѣдаты»⁴⁷.

За словами Величка, він у цьому спирався на рукописні «козацькі літописці», звідки запозичив лист від короля Сигізмунда III до Сагайдачного та два листи останнього у відповідь, а також оповідку про те, що відразу після укладення миру королевич Владислав начебто прислав козакам великий бутель італійського вина, 48 діжок питного меду, 23 великі діжки горілки та багато істівних припасів. Хворому ж Сагайдачному, окрім вишуканих наїдків та розкішного кармазинового намету, підшитого зеленим венеціанським дамаском, він надіслав «пуздро з дванацятма фляшамы пулгарцевымы срѣбрнымы, пстро злоцѣстымы, аптекарскымы лѣкарственнымы водкамы наполненымы, вына виборного котнарского буту невелику, вина ренского бочку и вина найлутшаго венгерского сѣмъ анталовъ»⁴⁸. Коли ж королевич побачив, що пораненого Сагайдачного збираються везти до Києва на простому набитому соломою

⁴⁴ Величко С. Літопис. – С.48–49.

⁴⁵ Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. – С.104 (особливо прим. 71 і 72).

⁴⁶ Захоплення вночі реєстровцями повсталих запорожців та низка нічних сутичок під час повстання Якова Остранина (1638 р.), напад Богдана Хмельницького на польський табір біля Ладижина (1652 р.). Величко С. Літопис. – С.87, 97, 100–101, 170–171, 514–516. Зверненням уваги на ці сюжети авторка завдячує Сергієві Бару.

⁴⁷ Пор.: Там само. – С.54; Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. – С.220.

⁴⁸ Величко С. Літопис. – С.56.

возі, хіба що застеленому килимами, то тут-таки дарував йому розкішний екіпаж, а як особливу відзнаку – «канакъ щирозлотний, в осмьдесятъ шесть червонихъ бывшій, на богатой фіялковоу стонжцѣ завѣшанный, на которомъ з єдноу стороны была персона ѡтца его принцъ Владиславоу, короля Жигмунта, виборними рубѣнами ѡсаженная, а з другоу стороны былъ ѡрель гербовый Короны Полскоу, найвиборнѣйшими шафѣрами ѡбложенный»⁴⁹.

У ранньомодерну добу для того, щоб підкреслити визнання внеску Сагайдачного та запорозького війська у «Хотинську перемогу», не було досконалішої мови, аніж мова дарів, адже вони слугували потужним комунікативним засобом, інструментом, який творив і скріплював соціальні зв'язки⁵⁰. Що могло бути кращою відзнакою заслуг Сагайдачного, як не золотий «канак», прикрашений дорогоцінним камінням, та ще й з портретом самого короля?! Такі прикраси виготовляли в єдиному екземплярі на спеціальне замовлення, отож ексклюзивність подарунка мала би підкреслювати виняткове значення послуг козацького гетьмана. Далі, за Величком, король уже особисто висловив вдячність Сагайдачному та всьому козацькому війську в окремому листі, начебто приданому королівському підскарбієві разом з обіцянкою грошової винагороди.

Ще М.Грушевський назвав цей і подальші листи-відповіді фальсифікатами, а нарис Величка – фантазією⁵¹. Справді, якщо він, начебто скомпонований із «давніх козацьких літописців», і не містить виразних ознак, які підкріпили б сумнів щодо автентичності опису щедрих дарів вдячного королевича, то згаданий вище «лист» короля Сигізмунда III, датований 12 січня 1622 р., не залишає місця для сумнівів⁵².

По-перше, підозрілим виглядає саме датування, адже станом на 13 січня королівські комісари перебували в Києві⁵³, і було б дивно, якби король направив свій подячний лист уже після виїзду до козаків власних посланців. Більше того, 21 січня датовано квит Війська Запорозького про отримання обіцяної винагороди у 40 тис. польських злотих⁵⁴. За приблизного обрахунку, ці 40 тис. еквівалентні згадуванім у гіпотетичному королівському листі 400 тис. битих талерів. Проте з листів королівських комісарів випливає, що ці гроші (річний жолд) вони привезли з собою, а щодо обіцяних гетьманом Жулкевським додаткових 40 тис. злотих ті ж таки комісари радили козакам звернутися до короля окремо⁵⁵.

По-друге, упадає у вічі фраза про те, що надіслані королем гроші призначено як для тих козаків («czerni woyskowie»), котрі билися під Хотином, так і для тих, що воювали на Чорному морі під проводом Хмельницького. Як відомо, Богдан Хмельницький потрапив у полон під Цецорою й був викуплений у 1622 р., а тому аж ніяк не міг командувати морськими боями в 1621 р.⁵⁶ Окрім того, він у 1622 р. ще не був тією постаттю, котра заслужила б окремої згадки в королівському листі. Натомість, як бачимо з попередніх ремарок Величка, той не сумнівався, ніби Хмельницький брав активну участь у морських боях 1621 р. Так, він завершував переказ щоденника Титлевського власними підрахунками чисельності шляхетського та козацького війська, вставляючи ремарку про те, що крім 40-тисячних сил

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Бережна Л. Дари Мазепи: Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII ст. // Київська Академія. – Вип.12. – К., 2014–2015. – С.222–225.

⁵¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7. – К., 1995. – С.478 (прим.3).

⁵² Величко С. Літопис. – С.58.

⁵³ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – С.222.

⁵⁴ Там само. – С.227–228.

⁵⁵ Там само. – С.225.

⁵⁶ Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. – С.158–159.

козаків безпосередньо під Хотиним, ще 10 тис. їх за королівським наказом воювали на Чорному морі «під командою» Хмельницького: «Особно на морі Чорномъ, того жь лѣта флотомъ водномъ под командою Богдана Хмельницкого знайдовалося козакѡвъ по указу королевскомъ №1 [10 000]. Яко свѣдетелствуєтъ сей войны ѡписатель, Матфѣй Титлевскій, сѣптеврїя шестого, и войны Хмельницкого сказатель, Самоїлъ Твардовскій, // в книзѣ своєй на листѣ пятомъ»⁵⁷.

Якщо зазирнути до вказаних Величком джерел – «Щоденника» Мацея Титлевського та «Войни домової» Самуеля Твардовського, стане зрозумілою й логіка конструювання цього повідомлення, і згадка про Хмельницького на Чорному морі в гаданому королівському листі від 12 січня 1622 р. Так, у записі Титлевського під 6 вересня значиться, що козак, який утік із полону, розповів, що в османському таборі ширяться чутки, буцімто «дванадцят судень, узброєнихъ арматою, на морі Євзїнскомъ козаки ємши потопіша, избывшіи же в Константинополь убѣжаша, их же даже до самих стѣнъ града козаки гоняще, всѣхъ царигородцовъ устрашиша»⁵⁸. Водночас у вступній частині «Войни домової», де Твардовський представляє читачеві, хто такий і звідки з'явився Богдан Хмельницький, збурювач цілої Речі Посполитої в 1648 р., також «пригадано» його «вождівство» на Чорному морі під час війни з османцями:

«Że tedy Krol Władysław woynę one snował
Przeszkodzoną, do Turek z nim komunikował
Naprzod otym y wielki Reiment mu dawał
Morskıey wszystkiey Armaty»⁵⁹.

Як бачимо, Величко у своєму повідомленні злив обидві згадки воедино, вирішивши, що згаданих Титлевським козаків на Чорному морі очолював саме Богдан Хмельницький, і в гаданому королівському листі повторив цю саму тезу заради виопуклення ролі Хмельницького у «Хотинській звитязі». Така стратегія була цілком доречною з перспективи подальшого конструювання наративу. Вигаданий внесок Хмельницького в перемогу над османцями під Хотиним разом з обіцянкою короля шанувати права й вольності, гарантовані ще Стефаном Баторієм, увиразнювали кривди, що їх пізніше зазнав Хмельницький і ціле Військо Запорозьке за правління Владислава IV.

У згадуваній вище «відповіді» Сагайдачного, датованій 15 лютого 1622 р., той нібито дякував королю за ласку й надіслані гроші, віддзеркалюючи ремарку про «козаків під Хотиним» і «козаків на Чорному морі», щоправда, не згадуючи прямо про Хмельницького, натомість зазначаючи, що гроші розподілено згідно з королівським наказом. Далі він скаржився монархові на свавілля королівських старост⁶⁰, але жодним словом не прохоплювався про визнання православної ієрархії – одну з головних справ свого життя. Варто нагадати, що, прохаючи підтримати визнання нововисвяченої ієрархії, лише трьома тижнями раніше він писав литовському польному гетьманові Криштофові Радзивілу⁶¹. Автентичність листа до останнього не викликає застережень, адже зберігся його оригінал, і цей лист підтверджує, що на смертному

⁵⁷ Величко С. Літопис. – С.52.

⁵⁸ Там само. – С.43.

⁵⁹ Twardowski S. Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry [...]. – Calissii, 1681. – S.5.

⁶⁰ Величко С. Літопис. – С.59–60.

⁶¹ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – С.228–229.

одрі Сагайдачний не припиняв клопотатися про «захист грецької віри». Отож він не змарнував би нагоди згадати про це й у листі до короля, якби такий лист справді було написано.

З огляду на сказане не випадає вірити й в автентичність другого листа Сагайдачного до короля, датованого у Величка останніми числами березня 1622 р. У ньому гетьман Сагайдачний, нібито розуміючи наближення смерті, писав, що відпускає королівського лікаря, присланого королевичем Владиславом для його лікування, а далі просив захистити козаків від королівських старост і ліквідувати унію⁶². З усіх трьох згаданих листів саме цей здобув найбільше дослідницьке визнання, ба навіть його включили до поважної збірки⁶³. Тим часом оригінал цього (як і двох попередніх) листа невідомий, а у вказаній збірці, так само, як і в іншій⁶⁴, джерелом запозичення вказано публікацію М.Максимовича⁶⁵. Останній натомість точно назвав своє джерело – літопис Величка, звідки він і передрукував весь комплект із трьох «листів». Зважаючи на сказане, важко не погодитись із висновком М.Грушевського, що «листування» між королем та Сагайдачним після Хотинської війни має апокрифічний характер⁶⁶. Змалювання королівської вдячності, щедрих дарів і турботи про здоров'я хворого гетьмана, з одного боку, підкреслювало козацький внесок у «Хотинську перемогу», а з іншого – увиразнювало утиски, що їх зазнали козаки за правління Владислава IV, та які призвели до вибуху війни під проводом Б.Хмельницького, тобто одного з центральних сюжетів літопису С.Величка.

У підсумку козаки – третя (коли не ключова) – сторона-учасник Хотинської баталії небезпідставно сподівалися на дивіденди за перемогу над османцями, проте не отримали з Варшави очікуваного визнання. Ситуативний союз Війська Запорозького як недовизнаного «лицарського» стану з невизнаною православною церквою, завдяки якому кілька років поспіль фіксувалися спроби нагадати королю про козацькі заслуги, призвів до появи низки текстів, де козакам творили поважну репутацію воїнства з прадавнім історичним корінням і достойним шляхти набором чеснот. Серед іншого, у переліку значилася оборона Вітчизни та захист віри предків, найяскравішим проявом чого стала участь козаків у війні 1621 р. Однак після визнання православної церкви та утвердження на київській митрополії Петра (Могили) київські церковні еліти втратили мотивацію підтримувати козацький образ добродісного війська, отож з їхніх текстів зникла глорифікація хотинської звитяги. Ситуація змінилася аж через півстоліття, коли Феодосія (Софоновича) – талановитого представника київських ієрархів, могилянського інтелектуала другого покоління – повторно привабив блиск козацьких шабел під Хотиним. Він використав цей сюжет, протиставляючи легендарного Сагайдачного, який боронив Батьківщину проти мусульман, теперішньому очільникові козаків гетьманові Петрові Дорошенку, що визнав османську протекцію над козацькою Україною. При цьому характерно, що текст Софоновича

⁶² Величко С. Літопис. – С.61–62.

⁶³ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – С.233–234.

⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т.II: 1599–1637. – Санкт-Петербург, 1865. – С.72–73.

⁶⁵ Див.: Киевлянин / Изд. М.Максимович. – Москва, 1850. – С.165–171.

⁶⁶ На те, що С.Величко не раз «гривив» цим прийомом, указує й чимало інших листів такого роду. Див. приклади та аналіз: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2005. – С.442–444.

аж ніяк не спирався на київські твори 1620-х рр. Проте важливо, що, схоже, саме під його впливом історія Хотина приверне увагу козацького середовища, як це бачимо вже з перших козацьких історичних наративів. Огляд їх свідчить про інтерес до подій Хотинської війни та до звияжної ролі козацтва передусім за рахунок описів нічних атак. Сам цей сюжет, хоч як парадоксально на вояцькі звичаї, стане предметом особливої уваги у творах ерудованих представників Війська Запорозького та буде проголошений визначальним фактором успіху оборони Хотинської фортеці в 1621 р.

REFERENCES

1. Berezhna, L. (2014–2015). Dary Mazepy: Kultura podarunkiv ukrainskykh hetmaniv u systemi dyplomatychnoi komunikatsii druhoi polovyny XVII st. *Kyivska Akademiia*, 12. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bevzo, O. (1970). "Lvivskiy litopys" i "Ostrozkyi litopysy": Dzbereloznavche doslidzhennia. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovhyria, A. (2018). Utiavlennia pro "inshykh" v istorychnykh naratyvakh Hetmanshchyny (kinets XVII–XVIII st.). *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 18. [in Ukrainian].
4. *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, prysiahy*. (2016) (Eds. V.Brekhunenko, Yu.Mytsyk, V.Shcherbak). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kohut, Z. (2010). Vplyv polityky na Inokentia Gizelia ta vydannia kyivskoho "Synopsysu": nove osmyslennia. *Inokentii Gizel. Vybrani tvory, III*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
6. Murphey, R. (1999). *Ottoman Warfare 1500–1700*. Rutgers University Press.
7. Mytsyk, Yu. (1984). "Letopisets Dvoretzkikh" – pamyatnik ukrainskoho letopisaniya XVII v. *Letopisi i khroniki 1984 g*. Moskva. [in Russian].
8. Mytsyk, Yu. (1996). Chernihivskiy litopys. *Sivertianskyi litopys*, 4(10). [in Ukrainian].
9. Ostapchuk, V. (2001). The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids. *Oriente Moderno: Nuova Serie*, 81/1.
10. Plokhii, S. (2005). *Nalyvaikova vira: kozatstvo i religiiia v rannomodernii Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Plokhii, S. (2015). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Sas, P.M. (2012). *Khotynska viina 1621 r*. Bila Tserkva. [in Ukrainian].
13. Sinkevych, N. (2013). "Paterikon" Sylvestra Kosova: pereklad ta doslidzhennia pamiatky. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Sysyn, F. (1988). *History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing*. Cambridge.
15. Velychko, S. (2020). *Litopys* (Eds. T.Tairova-Yakovleva, H.Boriak). Kyiv. [in Old-Ukrainian].
16. Yakovenko, N. (2005). *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Yakovenko, N. (2012). *Dzherkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii utavlennia ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII st*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Zatyliuk, Ya.V. (2011). Predky "kozatskoho malorosiskoho narodu" i kyievo-ruska spadshchyna v utavlenni elity chasiv Pylypa Orlyka. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty: Mat. Mizhmar. nauk. konf. "Ad fontes" do 300-ricchcia Benderskoi Konstytutsii 1710 r., Kyiv, NaUKMA, 14–16 zhovt. 2010 r.* (Ed. N.Yakovenko). Kyiv. [in Ukrainian].

Tetiana HRYHORIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"
(Kyiv, Ukraine), grygorieva@ukma.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3111-214X>

Creating "Memory" of the Battle of Khotyn 1621 in the Texts of Kyivan Clerics and in the Cossack Chronicles of the Seventeenth – Beginning of the Eighteenth Centuries

Abstract. The aim of the present article is to explore reflections of the Kyiv church authors and the Cossack chroniclers of the 17th – beginning of the 18th centuries about contribution of the Cossack army into the Khotyn war of 1621. The research employs textual discourse analysis as the major **methodological approach**. **Research novelty.** Kyivan Orthodox clerics and later Cossack chroniclers, who created historical memory of the Cossack contribution into the Khotyn War 1621, suggested a rather original interpretation of these events in comparison to the other

authors of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Specifically, they claimed that the Cossack army played the key role in withstanding the offensive of the Ottoman army headed by the sultan himself. Yet, the presentation of the Cossack valor in these texts was different and it changed over the 17th century. **Conclusions.** The initial narratives by the Kyivan church authors underlined the Orthodox identity of the Cossacks. For them, this identity was important as they struggled to get the new Orthodox hierarchy (ordained by the Patriarch of Jerusalem Theophanes in 1620) acknowledged by the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth. When this hierarchy was finally acknowledged in 1632 by the new king Władysław IV, the narrative of the Cossack courage in the Battle of Khotyn disappeared from the important Kyivan texts up to the 1670-s. At that time, Kyivan church erudite revived the memory of this event. In this manner they contrasted the deeds of the hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi, “the victor of the Turks”, with the politics of hetman Petro Doroshenko, who acknowledged Ottoman protection. Further on, the text by Sofonovych was fundamental in representing the role of the Cossacks in the Khotyn War 1621 in the Cossack chronicles of the 17th – beginning of the 18th centuries. Sofonovych also suggested the interpretative framework for the subsequent texts, which from now on stressed the utmost importance of the Cossack night attacks for the successful defense of the Khotyn fortress.

Keywords: Khotyn War, Kyivan church authors, Cossack chronicles, historical memory.